

**ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՐԲԱՍՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՔ
(VIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ)**

Բանալի քառեր – Միոն Ա Բավոնեցի, Եսայի Ա Եղիպատրուշեցի, Սողոմոն Ա Գառնեցի, Հովսեփ Բ Փարպեցի, Ղևոնդ պատմիչ, Հայոց կաթողիկոս, Պարտավի եկեղեցաժողով, արաբական խալիֆայություն, եկեղեցական կալվածք, հարկային քաղաքականություն, եկեղեցական ունեցվածքի կողոպուտ

Արաբների կրոնական քաղաքականության ընդհանուր բնութագիրը

Աբբասյան խալիֆայության օրոք արմատապես փոխվում է իրավիճակը ենթակա քրիստոնեական երկրներում: Կրոնական, սոցիալական, իրավական բոնություններով ուղեկցվող հարկային քաղաքականությունն ու զավթումները անտանելի վիճակ էին ստեղծում հայ ժողովրդի համար: Սոցիալական թշվառության հասցնող կեղեքումները տարածվում էին ժողովրդի բոլոր խավերի վրա՝ թե՛ նախարարի ու շինականի, թե՛ հոգևորականի ու զինվորականի: Արաբների թիրախում Հայաստանի ներքին ինքնավարությունը մարմնավորող հասարակական երկու կարևոր ինստիտուտներն էին նախարարական համակարգը և եկեղեցին: Նրանք հասկանում էին, որ այդ երկու հաստատությունների քայքայումը և թուլացումը զգալիորեն կոյուրացնեն իրենց կառավարումը: Բռնագրավում էին հայ նախարարների և եկեղեցու տիրույթներն ու կալվածները, սահմանափակում նրանց իրավունքները: Այս ամենի հետևանքով խարխվում էր հոգևոր-ավատական կառույցի տնտեսական հիմքը՝ եկեղեցական հողատիրությունը: Հոգևորականությունը դառնում էր հարկատու, ենթարկվում կրոնական բռնությունների և հավատափոխության: Խալիֆայությունը սահմանափակումներ էր կիրառում եկեղեցական արարողությունների համար: Արգելվում էին քաղաքների միջով խաչերով և սրբապատկերներով եկեղեցական թափոռների անցումները, եկեղեցիներում կոչնակներ հնչեցնելը, ճանապարհների վրա և այլ վայրերում խաչեր կանգնեցնելը¹: Արգելվում էին նոր եկեղեցիների կառուցումն ու հների վերանորոգումը: Աբբասյանները երբեմն նաև քանդում էին նոր եկեղեցիները²:

Սակայն լինում էին նաև «շեղումներ» խալիֆայության կանոնադրած

¹ Տե՛ս **Гипрац В.**, Права христиан на востоке по мусульманским законам, СПб., 1865, с. 68:

² Տե՛ս Արաբական աղբյուրներ, Գ, Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր, Արու Յուսուֆ, ներած. և բնագրերից թարգմ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005, էջ 111, 116: Օմայյան խալիֆները վարում էին կրոնական հանդուրժողականության քաղաքականություն, քրիստոնյաները հետապնդումների չէին ենթարկվում: Քրիստոնեական նվաճված երկրներին տրված էր կրոնական ինքնավարություն: Ճիշտ է, արգելված էր նոր եկեղեցիների կառուցումը, սակայն նաև չէր կարելի քանդել քրիստոնեական հները (տե՛ս **Гипрац В.**, նշվ. աշխ., էջ 65, 70):

ուղղությունից, երբեմն թույլ էին տալիս նոր եկեղեցի կառուցել: Դա պայմանավորված էր օրվա տիրակալի բնավորությամբ և արժեքային համակարգով¹: Մուսուլմանական որոշ իրավագետներ այն կարծիքին էին, որ արաբ տիրակալները չպետք է միջամտեն քրիստոնյաների կրոնական ծիսակատարություններին ու սովորույթներին, եթե դրանք վնաս չեն բերում մուսուլմանական համայնքին: Եթե խաչը կամ սրբապատկերը եկեղեցում կամ նրա կալվածքներում էին գետեղվում, ապա իշխանությունները չէին միջամտում²:

Խալիֆայությունը ոչ միշտ էր վարում բռնի իսլամացման քաղաքականություն, բայց ի վերջո խալիֆները շահագրգռված էին, որ պետության բոլոր նահանգներում լինի մեկ միասնական կրոն³: Այս մարտահրավերին Հայոց եկեղեցին փորձում էր դիմակայել հոգևորականության կարգավիճակն ու իրավունքները սահմանող պայմանագրերի կնքումով⁴: Այսպիսի պայմանագրի օրինակ է Սահակ Չորոփորեցի (677-703) կաթողիկոսի՝ Խառան ճանապարհորդելուց հետո Հայոց եկեղեցուն արաբների տված հրովարտակ-պայմանագիրը⁵: Արաբ խալիֆայից եկեղեցու իրավունքները և քրիստոնեության դավանումը երաշխավորող հրովարտակ է ստանում նաև Հովհան Օձնեցին՝ (717-728)⁶: Հոգևորականները տեսականորեն ազատված էին ջիզիայից՝ գլխահարկից, բայց շատ հաճախ ստիպված էին ընծաներ մատուցել արաբ կառավարիչներին: Վանականները ազատ էին գլխահարկից, քանի որ համարվում էին ընչազուրկներ, սակայն, ինչպես գրում է VIII դարի արաբ կրոնական իրավագետ Աբու Յուսուֆը, եթե պարզվում էր, որ ունեն որևէ հա-

¹ Տե՛ս **Tritton A. S.**, *The Caliphs and their Non-Muslim Subjects*, London, 1970, p. 38-39: Արաբական օրենսդրության դրույթները միշտ չէ, որ գործադրվում էին ճշտությամբ և խստությամբ, շատ բան կախված էր տիրող միապետից: Եթե նրանք կրոնամոլ և խստասիրտ էին, զիմմիները (հովանավորյալները) իրենց վրա զգում էին այս բոլոր արգելքների և ստորագումների ամբողջ ծանրությունը (տե՛ս **Լեռ**, Երկերի ժողովածու, հ. Բ, Երևան, 1967, էջ 279):

² Տե՛ս Արաբական աղբյուրներ, էջ 115:

³ Տե՛ս **Тер-Гевондян А. Н.**, *Армения и арабский халифат*, Ереван, 1977, с. 225-226:

⁴ Պայմանագիրը կամ ապահովության գիրը մուսուլման իշխողները կարող էին տալ թե՛ խալիֆայությանը հպատակ ոչ մուսուլմաններին, թե՛ այլ պետության հպատակին, որն ապաստանում էր խալիֆայությունում: Նման պայմանագիրը պետք է ընդունելի լիներ բոլոր մուսուլմանների համար: Պայմանագիր ունեցող քրիստոնյաներն ապաստանության դեպքում կորցնում էին ամեն ինչ (տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Հայ ժողովրդի իրավական վիճակը խալիֆայության տիրապետության ներքո // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ «ԼՀԳ»), 1975, թիվ 4, էջ 75-76): Արաբ գորավար Հաբիբ իբն Մասլաման պայմանագիր է կնքում Դվինի բնակիչների հետ, որով երաշխավորում է նրանց ունեցվածքը, եկեղեցիները, տաճարները այնքան ժամանակ, քանի դեռ նրանք հավատարմորեն կվճարեն գլխահարկը (ջիզիա) ու հողահարկը (խարաջ) (տե՛ս Արաբական աղբյուրներ, էջ 271):

⁵ Տե՛ս Պատմաբանություն Դետոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց // Մատենագիրք Հայոց, հ. 2, Ը դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2007, էջ 753-754:

⁶ Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 68: Ա. Տեր-Ղևոնդյանի կարծիքով՝ այս հրովարտակում հավանաբար ձևակերպված են եղել նաև եկեղեցու հողատիրական իրավունքները (տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 80):

սույթ, նրանցից գլխահարկ էր գանձվում¹: Այսպիսի վերապահումները պատեհ սողանքներ էին արաբ հարկահանների համար՝ մտնելու հայկական հարուստ վանքերը և կողոպտելու՝ պատճառաբանելով, թե վանականներն ի վիճակի են գլխահարկ վճարելու: Նման օրինակներ են Բագավանի Սուրբ Գրիգոր², Վասպուրականի Վարազա վանքերում տեղի ունեցած դեպքերը³:

Հայ ժողովրդի հարստահարությունը, ինչպես նկարագրում է Ղևոնդ պատմագիրը, աննախադեպ բնույթ ընդունեց Աբբասյան խալիֆ Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրի օրոք (754-775): Ոչ միայն մեծապես ավելացրին հարկերը, այլև պահանջում էին նախկին երեք տարվա չվճարածը: Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրը հարկ էր պահանջում մինչև իսկ հանգուցյալներից, ուստի և քահանաներին հրամայել էր ներկայացնել մահացածների և նրանց ընտանիքների ցուցակները: Չվճարող շինականների պարանոցին կապարե կնիք էին դրոշմում⁴: Հասարակ մարդկանց խոշտանգում էին փոկահարությամբ, գելարաններով և կախադաններով, իսկ ոմանց «մերկացեալ ի զգեստուցն՝ արկանէին ի մէջ լճից յաւուրս դառնաշունչ ձմերայնոյ եւ կարգէին ի վերայ պահապանս», որպեսզի թույլ չտային նրանց ջրից դուրս գալ⁵: Չարչարանքների և ծաղրի էին ենթարկվում նաև հայ հոգևորականները. «Եւ եւս առ այսոքիւք արհամարհութիւնք հայրապետաց, այպանութիւնք եպիսկոպոսաց, զան եւ խոշտանգանք քահանայից, իշխանաց եւ նախարարաց քարշանք եւ քայքայութիւնք. որում ոչ կարացեալ հանդուրժել զաւրագլուխք աշխարհիս՝ հեծէին եւ հառաչէին յանհանդուժելի տագնապէն»⁶: Այս ամենը Հայաստանում կատարվում էր Եզիդ իբն Ուսայդ ոստիկանի ձեռքով (759-769): Անհանդուրժելի հարկապահանջության և կամայականությունների դեմ Հայոց իշխան Սահակ Բագրատունին և կաթողիկոս Տրդատ Ա Ռթմեցին (741-764) քանիցս բողոք են ներկայացնում նրան, սակայն նա անպատասխան է թողնում նրանց գանգատները: Ի վերջո հարստահարությունների վերաբերյալ նրանց բողոքը հասնում է խալիֆին, որը նրան ետ է կանչում և փոխարենը նշանակում նոր ոստիկան՝ «զԲաքար որդի Մսլիմայ» (769-771) անունով⁷: Սակայն դրությունը մնում է անփոփոխ:

¹ Տե՛ս Արաբական աղբյուրներ, էջ 101: Քրիստոնյա վանականները, անկախ հասություններից, Մուհամմեդի խոսքով ազատված են եղել գլխահարկից (տե՛ս **Գրագր. Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 29):

² Տե՛ս **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, Պատմութիւն հայոց // Մատենագիրք հայոց, հ. ԺԱ, Ժ դար, Պատմագրութիւն, գիրք Ա, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 424:

³ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի** եւ **Անանուն**, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց // Նույն տեղում, էջ 228, 226:

⁴ Սկզբնական շրջանում սովորաբար տուրք վճարողների վզին կապարե կնիք էր դրվում (խատամա ֆի բիքար): Ավելի ուշ ներմուծվում է ստացականի ձևը (տե՛ս **Նալբանդյան Հ.**, Արաբների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում // ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1954, թիվ 12, էջ 80, ծանոթ. 1):

⁵ Պատմաբանութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, էջ 829:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Տե՛ս **Սարկուարտ Թ.**, Վրական Բագրատունեաց ծագումը // «ՀԱ», 1912, թիվ 12, էջ 713:

Միոն Բավոնեցու աթոռակալությունը

767 թ. վախճանվում է երեք տարի աթոռակալած կաթողիկոս Տրդատ Դասնավորցին (764-767), և նոր կաթողիկոս է ընտրվում Աղձնիքի եպիսկոպոս Միոն Բավոնեցին: Նրա այդ պաշտոնում նշանակվելը մեզ հասած միակ դեպքն է, երբ արաբները միջամտում են Հայոց կաթողիկոսի ընտրությանը, քանզի արաբ ոստիկանները հազվադեպ էին միջամտում նման ընտրությանը: Պատճառն այն է, որ Հայաստանում մեծ հեղինակություն էր վայելում Հայոց իշխանը, որը վճռական ձայն ուներ կաթողիկոսի ընտրության հարցում: Նա միջնորդ էր խալիֆայական իշխանությունների և հայ ժողովրդի միջև, ուստի ոստիկանի դերն այս դեպքում որոշակիորեն սահմանափակվում էր¹: Միոն Ա. Բավոնեցին սերում էր Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գավառի Բավոնք գյուղից, որի անունը հանդիպում է նաև Բավոնիք, Բզնույք և Բիսովնք գրությամբ²: Երիտասարդ տարիներին նա դաստիարակվում և ուսանում է հայրապետանոցում, ցուցաբերում «բնաւոր առաքինութիւնս»³: Նրա մասին Մ. Չամչյանը գրում է. «Տղայ գոլով հասակաւ, օրինակ բարի եղև ծերոց. և վարժեալ յամենայն առաքինութիւնս և յուսումն աստուածային գրոց՝ եղև այր կատարեալ»⁴: Հայոց կաթողիկոս Տրդատ Ռթմեցու (741-764) օրոք Միոն Բավոնեցին ձեռնադրվում է Աղձնիքի եպիսկոպոս: Եպիսկոպոսական պաշտոնավարության ժամանակ Միմ լեռան ցամաքած աղբյուրին վերստին հորդահոս ջուր պարգևելու հրաշագործությունը մեծ հռչակ է բերում նրան, ուստի ճանաչված էր որպես «այր սուրբ եւ սքանչելի»⁵:

Միոն Բավոնեցու աթոռակալությունը համընկնում է Արմինիայի ոստիկան Սուլեյմանի պաշտոնավարությանը (759-770), որը մինչ այդ հարավային գորքերի հրամանատարն էր⁶: Սուլեյմանը անձամբ ճանաչում էր Աղձնյաց

¹ Արաբական խալիֆայության մեջ կային մի քանի ազգային կրոնական համայնքներ՝ ասորի Նեստորականների, ասորի Հակոբիկների, հունաղական Մելքիսեդեկի, Մարոնիների, հայկական և ղպտի եկեղեցիները: Այս եկեղեցիների պետերը եկեղեցական ժողովի կողմից ընտրվելուց հետո պետք է հաստատվեին նաև խալիֆայական հրովարտակով: Հաճախ խալիֆաներն անձամբ միջամտում էին և արգելում որևէ պատրիարքի ընտրություն (տե՛ս Tritton A. S., նշվ. աշխ., էջ 78-88, Տեք-Ղեռնդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 79-80): Հայոց կաթողիկոսին արաբները անվանում էին «ջաթկի», «ջաթղիկ» (տե՛ս Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, քնն. բնագիրը և ներածությունը՝ Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 296):

² Կիրակոս Գանձակեցին Միոն Բավոնեցու ծննդավայր նշում է Բագավանը, որը, կարծում ենք, թյուրիմացություն է, որովհետև այն նույնիսկ Արագածոտնում չի գտնվում (տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 71):

³ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, նշվ. աշխ., էջ 422:

⁴ Չամչյան Մ., Հայոց պատմություն, հ. Բ, Երևան, 1984, էջ 410:

⁵ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 75:

⁶ Տե՛ս Ֆասմէր Ռ., Հայաստանի ոստիկաններու ժամանակագրութիւնն առաջին Աբբասեանց օրով // «ՀԱ», 1928, թիվ 3-4, էջ 157: Հ. Նալբանդյանի կարծիքով՝ ոստիկան Սուլեյմանը Եզիդ իբն Ուսայդ աս Սուլամին է (տե՛ս Նալբանդյան Հ., Արաբացի ոստիկանները

եպիսկոպոս Սիոն Բավոնեցուն և պատշաճ վերաբերմունք ունեւ նրա նկատմամբ: Պահպանվել է մի պատմություն այն մասին, թե ինչպես Սասունում՝ Սիմ լեռան ստորոտում գտնվող Բազմաբուխ աղբյուրը ցամաքում է, որը «բազում այգեստանք եւ բուրաստանք տնկոց եւ արտավարք ոռոգանեալ բուծանէին»: Դրա հետևանքով աղբյուրից օգտվող գյուղերի բնակչությունը հայտնվում է ծանր կացության մեջ: Կատարվածը խորապես հուզում է Սուլեյմանին, որը դիմում է Սիոն եպիսկոպոսի օգնությանը: Բնակիչները, հավաքվելով ցամաքած աղբյուրի մոտ, եպիսկոպոսի գլխավորությամբ աղոթում են, իսկ Սիոնի գավազանի հարվածից հետո «յանկարծակի յական թաւթափելն բղխէ աղբիրն՝ վտակեալ յորդաբուղիս ականակիտ պարգուածիւ» և վերստին ոռոգում ցամաքած հողերը: Կատարվածը մեծ տպավորություն է թողնում արաբ հրամանատարի վրա: Վերջինս, տեսնելով Դվինի թափուր հայրապետական աթոռը, «վաղվադակի առաքէ ի խնդիր եպիսկոպոսին Սիոնի, եւ ածեալ կացուցանել զնա հրամայէ յաթոռ հայրապետութեան»¹:

Վայելելով արաբ ոստիկանի հովանավորությունը՝ նորընտիր կաթողիկոսը ձեռնամուխ է լինում երկրում հաստատելու հանդարտություն և եկեղեցական բարձիթողի եղած կանոնները կրկին կյանքի կոչելու: Այդ անելու համար հարկավոր էր եկեղեցական ժողով գումարել, որի անհրաժեշտության առնչությամբ կաթողիկոսն ասում է. «Միաբանական ժողով ամ յամէ մեզ արժան է հասանել, քննել եւ տեսանել զկարգս եկեղեցւոյ, զոր կանոնեցին սուրբ հարքն, թէ որպէս ունիցին առաջնորդք կամ ժողովուրդք եկեղեցւոյ»²: Ժողովը տեղի ունեցավ նրա աթոռակալության սկզբնական ժամանակաշրջանում: Ավելի ուշ հնարավոր չէր, քանի որ կարճատև հանդարտությունը շատ չանցած խախտվեց. Հայաստանը հայտնվեց խռովությունների խառնարանում, երբ անհնար էր եկեղեցական ժողով գումարել: Ուստի Մաղաքիա Օրմանյանը ժողովի հավանական տարեթիվ է համարում 768 թ.³: Այն գումարվեց ոչ թե Դվինում, այլ Պարտավում, որն Աղվանից եկեղեցու՝ Հայոց Արևելից կողմերի կաթողիկոսական աթոռանիստն էր: Պարտավի ընտրությունը թելադրված էր անվտանգության նկատառումներով, քանզի այնտեղ համեմատաբար ապահով էր: Դվինում մեծաքանակ արաբ վերաբնակիչների հաստատումը ոչ միայն քաղաքի ժողովրդագրական պատկերն էր փոխել,

Հայաստանում // ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1956, թիվ 8, էջ 112):

¹ **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, նշվ. աշխ., էջ 423: Արաբագետ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի կարծիքով՝ այս փաստը ուղղակի միջամտություն չէ, այլ ավելի շատ առաջարկ է (տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 80):

² Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիր. Վ. Հակոբյանի, հ. Բ, Երևան, 1971, էջ 4, **Դլտճեան Ա.**, Կանոնք Պարտաւի ազգային ժողովի, Վաղարշապատ, 1905, էջ 11:

³ Տե՛ս **Օրմանյան Մ.**, Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, § 605, պունակ 1027:

այլև իշխող վարչակազմի ազգային և կրոնական պատկանելությունը¹: Այս հանգամանքը խոչընդոտ էր հայ հոգևորականության ազատ գործունեության համար, որի վկայությունը Դավիթ Արամոնացու (728-741) օրոք կաթողիկոսական նստավայրի տեղափոխումն էր Դվինից Արամոնք:

Պարտավի ժողովի մասնակիցներից անվանապես հիշատակվում են Ոստանի Գևորգ, Սյունյաց Սադովկ և Գողթանի Եսայի եպիսկոպոսները, Սահակ Բագրատունի պատրիկը, Ատրներսեհ Սյունին, Սմբատ Բագրատունին, Մեհրուժան Արծրունին, Վահրամ Խորխոռունին, Արտավազդ Աշոցյանը, Վահան Վանանդեցին, Սահակ Գողթնացին, Աղվանից կաթողիկոս Դավիթը, Վարազբուրդակ Վաչագանյանը, Վարդան Սատոնյանը, Տիրիկ Քարոնյանը և ուրիշներ: Ժողովին, ինչպես հավաստում է կաթողիկոսը, որոշ եպիսկոպոսներ մասնակցել չկարողացան, ուստի նամակով դիմեցին Հայոց հայրապետին՝ հայտնելու իրենց խորհուրդները դրա ավարտից հետո. «Կոչեցի զեպիսկոպոսակիցս իմ ի հոգեկան հարկիս այստրիկ, խորհուրդ տնտեսել մեզ սպասաւորաց բանին, զոր ընկալաք յանձին՝ հովուել զժողովուրդ Տեառն, հաստատել զաւանդեալ արքիմադրութիւն սուրբ հարցն, իսկ զթերին լնուլ բարեպաշտութեամբ, ի նոյն կանոն միաբանել: Եւ վասն զի ամենայն ուրեք խափան եւ արգելեալ տեսանեմք զգործ մշակութեան վերատեսուչ դիտողաց եկեղեցոյ ի բռնագոյն գործավար իշխեցողաց, որ ընդ մեզս են եպիսկոպոսացս որոց խափան եղեւ ի նոցանէ առ մեզ գալ, հաւանական իւրեանց թղթովք գրեցին մեզ ածել յաւարտումն բարի զբարութեալեւ խորհուրդն»²: «Կանոնագիրք Հայոց»-ում Պարտավի ժողովի կանոնները դրված են Վաչագան Բարեպաշտի կանոններից առաջ, որը ժամանակագրորեն ճիշտ չէ, սակայն թերեւս ճիշտ է Մաղաքիա Օրմանյանի այն ենթադրությունը, թե Պարտավում հիշյալ կանոնները թարմացվեցին³:

Պարտավի ժողովն ընդունեց 24 կանոն, որոնք «Կանոնագիրք Հայոց»-ում հայտնի են իբրև «Կանոնք Սիրնի հայոց կաթողիկոսի»⁴: Կանոնները վերաբերում են եկեղեցական կարգ ու կանոնին, եկեղեցականների պարտավորություններին և իրավունքներին: Ժողովրդի մասին չհոգացող և իրենց պարտականություններում ծուլացող եպիսկոպոսները, քորեպիսկոպոսները և քահանաները պետք է կարգալույծ արվեին: Եպիսկոպոսներին արգելվում էր ուրիշ վիճակներից քահանա ձեռնադրել, բռնությամբ եկեղեցական տուգանքներ գանձել, սեղանի և եկեղեցու նվիրատվությունները քահանաներին հանձնել: Նրանք պետք է օրհնեին միայն «ի հայրապետանոցէն» ստացած

¹ Տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Բագրատունյաց փառքը // **Ադոնց Ն.**, Երկեր, հ. Ա, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան 2006, էջ 442-443, **Юзбашян К.**, Армянские государства в эпоху Багратидов и Византия IX-XI вв., Москва, 1988, с. 46:

² Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ 4-5, **Ղլտճեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 11-12:

³ Տե՛ս **Օրմանյան Մ.**, նշվ. աշխ., § 605, պունակ 1028:

⁴ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ 3-18, **Ղլտճեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 10-25:

մեռոնը: VI կանոնով սահմանվում էր եկեղեցիներում վարդապետներ նշանակել և քարոզչությունը չդադարեցնել, որպեսզի չկարողանան «ճարակող աղանդք հերձուածոցն ի ներքս (եկեղեցի – Վ. Ա.) մտցեն»: VIII կանոնում ակնարկվում է այն մասին, որ երբեմն տգետ քահանաները մկրտության ավագանը անարգում են և ջուրը «լուացման հանեն արտաքս հեղուն ի կոխումն և յապականութիւն»¹: Քահանաները պետք է իրենց պարտականություններն անխափան կատարեն, պատրաստեն պատարագի նշխարքը, բաժակում բավականաչափ գինի լցնեն և այնուհետև այլ գինի չխառնեն: XV կանոնում նշվում էր, որ կրոնավորը չպետք է թողնի իր վանքը և «տեղափոխ լինի ուխտէ յուխտ»: Վանքը կարելի էր թողնել միայն առաջնորդության հանձնարարությամբ՝ քարոզչության նպատակով: Եկեղեցական հաստատություններին կարգադրվում էր վանքերի հասույթներն անխափան պահել և դրանք ծախսել միայն եկեղեցու առաջնորդների, հյուրերի, աղքատների և կարոտյալների վրա: Հասույթները հափշտակողները և յուրացնողները ենթարկվում էին նգովքի: Արգելվում էր հարկերը վճարելու համար «վաճառեցէ զեկեղեցի կամ զսպաս սրբութեան կամ ի կարասւոյ կամ յանդաստանաց եկեղեցւոյ»:

XI կանոնով արգելվում էր ամուսնությունը հեթանոսների հետ, իսկ XIII կանոնով՝ երրորդ ամուսնությունը: Երկրորդ ամուսնության դեպքում պետք է պահվեր ապաշխարության կանոնը: XVI կանոնով արգելվում էր ամուսնությունը ազգականների միջև՝ մինչև չորրորդ սերունդ: XVII կանոնը սահմանում էր ողորմություն այն թափառաշրջիկներին, «որք վիճակաւ են հաստատեալ», իսկ «աւտար վիճակաւորացն չտալ ինչ»: Դրա համար պատվիրվել է կառուցել անկելանոցներ՝ հիվանդներին և անկարողներին մի տեղ հավաքելու և թույլ չտալու, որ նրանք մուրացկանությամբ և թափառաշրջիկությամբ զբաղվեն: XVIII կանոնով քառասունքից, հոգոցից, ազապեից և այլ արարողություններից ստացված հասույթները պետք է հանձնվեն եկեղեցուն և տաներեցներին, և միայն ավելորդները կարելի էր տալ այլ եկեղեցիների կամ կրոնավորներին ու աղքատներին: XXI կանոնը արգելում էր եկեղեցին փակել առանձին անձանց հանցանքի, հանդիսությունների, զվարճության կամ հարկերի հավաքման պատճառով: Այս կարգադրությունն ուղղված էր թե՛ հոգևորականներին և թե՛ գեղջավազներին: XXII-XXIII կանոնները սահմանում էին մեկ տարվա ապաշխարություն գերության մեջ հեթանոսների հետ պղծվածներից կամ իրենց կամքից անկախ՝ հեթանոսներից պղծված կանանցից:

Վերջին՝ XXIV կանոնով, Հին կտակարանի գրքերից 37-ը ճանաչվում էին

¹ Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, էջ 9: Ստ. Մելիք-Բախշյանի կարծիքով՝ Պարտավի եկեղեցաժողովի մի շարք կանոններ (մասնավորապես VI, VIII, XVII, XXIV) ուղղված էին այդ ժամանակ Հայոց եկեղեցու համար մեծ վտանգ ներկայացնող պավիկյանների դեմ (տե՛ս Մելիք-Բախշյան Ս. Ս., Հայաստանը VII-IX դարերում, Երևան, 1968, էջ 252-253):

կանոնական: Հիշվում են Սուվսեսի Հնգամատյանը և բազմաթիվ այլ գրքեր: Պարտավի ցուցակում չեն հիշվում միայն ինը գիրք, որոնք նշանակությամբ երկրորդական են: Հետաքրքիրն այն է, որ դրանք չկան հրեական կամ Եզրի կանոնում, և բողոքականները դրանք սովորաբար դուրս են թողնում կանոնից: Ստացվում էր, որ Հայոց եկեղեցին նույն վերաբերմունքն ուներ հիշյալ ինը գրքերի նկատմամբ: Սա էր պատճառ դարձել, որ լատին քարոզիչները Պարտավի կանոնը լրացրել են և հավելել երկրորդականները, որպեսզի Հայոց և բողոքական եկեղեցու նույնատիպ մոտեցման հարցը վերանա¹:

Երկրի հարաբերական խաղաղությունը Պարտավի ժողովից հետո խախտվում է: Սուլեյմանը ետ է կանչվում², և Արմինիայի ոստիկան է կարգվում Հասան Իբն Կահաթբան (771-775): Երկրի հարստահարության քաղաքականությունն ամբողջ ուժով կրկին կյանքի է կոչվում, ժողովրդին կեղեքում են բոլոր հնարավոր և անհնարին միջոցներով: Բնակչության ապանություններն ու գերեվարությունները զանգվածային բնույթ էին ստանում. «Յաւուրս սորա (Սիոն Բավոնեցու – Վ. Ա.) եղեւ կոտորումն Քաղինոյ եւ Արենոյ եւ գիւղաքաղաքին Թալնայ», որտեղ սպանվեց յոթ հարյուր և գերվեց հազար երկու հարյուր մարդ³: Եվ որպես այս անտանելի վիճակի ուղղակի հետևանք՝ 774 թ. Հայաստանում սկիզբ է առնում մի հուժկու ապստամբություն, որի մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Ղևոնդ պատմիչը: Շարժման գլուխ են կանգնում Մամիկոնյանները, որոնք ազատագրական ապստամբությունների առաջնորդ լինելը կարծես թե համարում էին իրենց տոհմային պարտականությունը⁴: Արաբներին տված ջարդերը և Արտավազդ ու Մուշեղ Մամիկոնյանների առաջին հաղթանակները մեծացնում են շարժման շրջանակները: Իրենց զորքերով նրանց են միանում մյուս նախարարները, ինչպես նաև «բազումք ի ռամիկ ժողովոց եկեալ խառնէին ի գունդն նոցա»⁵: Նրանց հետ չի միաբանում միայն Աշոտ Բագրատունին՝ Եզիդ ոստիկանից պատրիկ նշանակված Սահակ Բագրատունու որդին: 775 թ. զարնանը արաբները Ամր գորավարի գլխավորությամբ Խորասանի ընտիր զորքերից 30.000-անոց բանակ են ուղարկում ապստամբների դեմ: Անտեսելով Աշոտ Բագրատունու զգուշացումը՝ ապստամբները հարձակվում են Արճեշի վրա: Այստեղ դարանակալ Ամրի զորքերը գրոհում և փախուստի են մատնում հեծելազորը, իսկ անգեն և կովի անվարժ ռամիկներին կոտորում: Արճեշի պարտության լուրը բարոյալքում և վիատություն է առաջացնում Կարինը պաշարածների շարքերում: Հայերն ունենին ընդամենը 5000 կովող՝ հետևակ և թեթև զինված, մինչդեռ

¹ Տե՛ս **Օրմանյան Մ.**, նշվ. աշխ., § 607, սյունակ 1030:

² Մեզ անհայտ սկզբնաղբյուրից օգտված Մ. Չամչյանը գրում է, որ Սուլեյմանը ոչ թե ետ է կանչվել, այլ մահացել է (տե՛ս **Չամչյան Մ.**, Հայոց պատմություն, հ. Բ, Երևան, 1984, էջ 413):

³ **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, նշվ. աշխ., էջ 423:

⁴ Տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, Երկեր, հ. Բ, Երևան, 1978, էջ 554:

⁵ Պատմաբանություն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, էջ 832:

Ամբը, որ գալիս էր նրանց դեմ, ուներ 30.000-անոց լավ զինված հեծելազոր: Հայկական փոքրաթիվ զորքը կարող էր հեշտությամբ խույս տալ թշնամու հետ ընդհարվելուց և անցնել Բյուզանդիայի արևելյան սահմաններ, սակայն «լաւ համարեցան ընտրել զմահ անձանց, քան տեսանել զկորուստ աշխարհիս եւ զանպատուութիւն եկեղեցեաց Քրիստոսի... ինքնական յաւժարութեամբ դիմեցին ի վիշտն. եւ ժողովեալ զգունդս իւրեանց իբրեւ արս հինգ հազար գնացին ի քաղաքէն Կարնոյ անցանէին ընդ սահմանսն Բասենոյ՝ ի գաւառն Բագրեւանդ»¹: Ճակատամարտը տեղի է ունենում Բագրեւանդ գավառում՝ Արածանի գետից դեպի հարավ՝ Արձնի գյուղի մոտ, 775 թ. ապրիլի 24-ին: Արաբների թվական գերակշռությունը գերազանցում է ապստամբների անձնուրացությանը: Ղևոնդի տվյալներով՝ ապստամբներից 3000 մարդ զոհվեց, որոնց մեջ էին Սմբատ Բագրատունի սպարապետը, նրա բարձակից և նիզակակից Սահակ Բագրատունին, Մամիկոնյաններից՝ Մուշեղ զորավարը և Սամուելը, նաև Վահան Գնունին և այլ նախարարներ: Բագրեւանդի ճակատամարտը բոլորովին սանձարձակ է դարձնում արաբներին, որոնք ասպատակում են բոլոր ուղղություններով, ավերում եկեղեցիներ, ոչնչացնում խաչեր, տանջում եկեղեցականներին, կոտորում բնակչությանը. «Տագնապ մեծ յարուցանէին ի վերայ բնակչաց երկրին, ուս եղեալ ընդ ամենայն քաւարանս աղաւթից՝ խոկային կործանել եւ շփոթել զսրբութիւն եկեղեցեաց Քրիստոսի. խորտակէին եւ զմանութիւն պայծառացեալ խաչին Քրիստոսի զոր ապաւէն եւ հովանի ի յելս եւ ի մուտս կանգնեալ ի պատճառս երկրպագութեան համագոյ Երրորդութեանն. եվ հրկիզութեամբ բառնային ի միջոյ: Վարէին ուժգին հեռութեամբ ընդ քահանայս եւ ընդ մոնոզոնս եւ ընդ պաշտանակիցս նոցին, իբրեւ առաջնորդք գոլ նոցին՝ որք վախճանեցան ի պատերազմին: Յափշտակէին եւ ի տեղիս տեղիս զսպասս եկեղեցւոյ. եւ զնշխարս սրբոց Աստուծոյ վարեալ տանէին յաւարի»²:

Ապստամբությունից շատ չանցած, իսկ չի բացառվում, որ անգամ դրա ընթացքում՝ 775 թ., իր մահկանացուն է կնքում Հայոց կաթողիկոս Միոն Ա Բավոնեցին: Նա ապստամբության կողմնակից չէր, և հնարավոր է, որ ապստամբած նախարարներն առանձնապես ականջ չէին դրել նրա հորդորներին: Դա է ապացուցում այն փաստը, որ նրա անունը բացարձակապես չի հիշատակվում ապստամբության և կոիվների առնչությամբ: Հավանաբար երկրի ավերումն ու արաբների խժոժությունները գերեզման տարան խոհական միտք ունեցող, սառը մտածող, երկրի բարեկարգությանը ձգտող Հայոց կաթողիկոսին: Նա թաղվում է Դվինի հայրապետանոցի գերեզմանում՝ «ի քնարանի ընդ հարս իւր»:

¹ Պատմաբանություն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, էջ 837:

² Նույն տեղում, էջ 839:

Եսայի Ա Եղիպատրուշեցու արժողականությունը

774-775 թթ. ապստամբության պարտությունից հետո Հայաստանի պատմությունը VIII դարի վերջին քառորդում պարբերական կոտորածների ու գաղթի, ծանր հարկապահանջության և ավազակային կողոպուտների, ինչպես նաև ամեն տեսակ բռնությունների և հալածանքների անընդհատ ժամանակագրություն է: Ահա այսպիսի ժամանակաշրջանում, երբ հայրապետական գահը մնացել էր թափուր, կաթողիկոս է ընտրվում Եսայի Եղիպատրուշեցի եպիսկոպոսը, որի հոգևոր-եկեղեցական գործունեության մասին մատենագրության մեջ տեղեկությունները սուղ են և ցաքուցրիվ: Հայտնի է, որ նրա ծննդավայրը Նիգ գավառի Եղիպատրուշ գյուղն է: Ապագա կաթողիկոսի ծագման և վաղ մանկության մասին Հովհաննես Դրասխանակերտցու աշխատության մեջ պահպանվել է հետևյալ ավանդությունը. Եսայի Եղիպատրուշեցին եղել է որբնայրի կնոջ միևնույն օրդին: Ծծկեր երեխայի հետ գյուղից գյուղ թափառելով՝ մուրացիկ կինը հասնում է Դվին և հանգրվանում կաթողիկոսարանի բակում, որտեղ հավաքվում էին տարաբախտ մուրացիկներ և անհույս տառապյալներ: Իր և երեխայի ապրուստը հոգալու համար կինը չի հեռանում Մայր եկեղեցու բակից, որտեղ «ցրտահար սառուցեալ ի ձմերայնի լինէր եւ տապախարշ արեւակէզ յամարայնի»: Մի առիթով, երբ կաթողիկոսարանի քահանաները կնոջը հորդորում են տեղափոխվել ավելի ապահով ապաստարան, նա մարգարեական պատասխան է տալիս. «Ո՛չ գիտէք, զի սակս կաթողիկոսութեան գորդեակս իմ աստ սնուցանեմ»¹: Մանկահասակ երեխան մեծանում է, ուսանում հայրապետանոցի դպրոցում: Եսայի Եղիպատրուշեցի որբի աշակերտությունը հավանաբար համընկնում է Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսի պաշտոնավարության ժամանակաշրջանին: Համադրելով առկա տվյալները՝ կարելի է պնդել, որ Եսայի Եղիպատրուշեցին ծնվել է Սահակ Չորոփորեցի կաթողիկոսի (677-703) գահակալության վերջին տարիներին²: Կաթողիկոսարանի դպրոցում ուսում ստանալուց հետո նա անցնում է հոգևոր ծառայության, գրեթե 30 տարեկանում ձեռնադրվում եպիսկոպոս ու կարգվում Գողթան գավառի հոգևոր առաջնորդ³:

Եսայի Եղիպատրուշեցին մասնակցել է 726 թ. Հովհան Օձնեցու և Հակոբիկ ասորիների Աթանաս պատրիարքի նախաձեռնությամբ Մանազկերտ

¹ **Յովհաննես Դրասխանակերտցի**, նշվ. աշխ., էջ 424, **Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ**, Պատմություն Տիեզերական // Մատենագիրք հայոց, հ. ԺԵ, Ժ դար, Պատմագրություն, գիրք Բ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, հանդես Բ, գլ. Դ, էջ 706, **Սամուէլ Անեցի** եւ շարունակողներ, Ժամանակագրություն, աշխատասիր. Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, էջ 160, Հաւաքումն պատմութեան **Վարդանայ վարդապետի**, էջ 75:

² Հր. Աճառյանի կարծիքով՝ Եսայի կաթողիկոսը ծնվել է 696 թ. (տե՛ս **Աճառյան Հ.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1942, էջ 125):

³ Հայր Ալիշանի կազմած գավազանացանկում 768-773 թվականներին հիշատակվում է Եսայի անունով Գողթան եպիսկոպոսը: Ենթադրում ենք, որ այստեղ խոսքը նույնանուն այլ եպիսկոպոսի մասին է (տե՛ս **Ալիշան Ղ.**, Միսական, Վենետիկ, 1893, էջ 312):

քաղաքում գումարված հայ-ասորական եկեղեցաժողովին, որը մեծ նշանակություն ունեցավ Հայոց եկեղեցու դավանաբանական սկզբունքների հստակեցման առումով¹: Ասողիկի հավաստմամբ՝ այս ժողովը հայոց աշխարհից վերացրեց «քաղկեդոնականացն երկաբնակ խոստովանութիւն»²: Եսայի Եղիպատրուշեցու անունը հիշատակվում է նաև 768 թ. Միոն Ա Բավոնեցու (767-775) նախաձեռնած Պարտավի եկեղեցական ժողովի մասնակիցների ցուցակում, որին ներկա էին եպիսկոպոսներ, երեցներ, ինչպես նաև ազատներ և նախարարներ Սահակ Բագրատունու գլխավորությամբ³: 775 թ. Եսայի Եղիպատրուշեցին մոտ 78-79 տարեկան հասակում ընտրվել է Հայոց կաթողիկոս և «բարի վարուք» պաշտոնավարել տասներեք տարի⁴:

Եսայի կաթողիկոսի հովվապետության ժամանակաշրջանը հարուստ էր պատերազմներով և այլևայլ իրադարձություններով: Ամիրապետ Մահդին (775-785) սկզբում ճնշում է Խորասանի ոստիկան Յուսուֆ իբն Իբրահիմի ապստամբությունը, ապա՝ 778 թ., պատերազմ սկսում Բյուզանդական կայսրության դեմ, որի Լևոն Դ կայսրը (775-780) պայքար էր սկսել կորցված տարածքները վերադարձնելու համար: Բյուզանդական զորքերի հրամանատարն էր Միքայել Լախանոդրակոն, իսկ գործող զորաբանակների հրամանատարները՝ հայազգի Գրիգորի որդի Տաճատ Անձևացին, Արտավազդ Մամիկոնյանը, Մուշեղի որդի Գրիգոր Մամիկոնյանը և Վարազտիրոցը:

Բյուզանդական զորքը հայ զորահրամանատարների առաջնորդությամբ 778 թ. Գերմանիկե (Մարաշ – Վ. Ա.) քաղաքի մոտ ջախջախիչ պարտության է մատնում արաբներին: Խալիֆայական բանակը ամոթապարտ նահանջում է, բայց պատերազմը չի ավարտվում: Տաճատ Անձևացին, որ հաղթական կռիվներ էր վարել բուլղարների դեմ, կայսրությունից ստանում է «պատիւ իշխանութեան ի վերայ Հայաստանի»: Պատերազմը շարունակվում է փոփոխական հաջողությամբ: Արաբները տեղ-տեղ առավելության են հասնում, սակայն Արմինիայի ոստիկան Եզիդ իբն Ուսայդը (775-780), որը նաև զորքերի հրամանատարն էր, Պոնտոսի կողմերում ծանր պարտություններ է կրում: Ըստ երևույթին, երկու կողմերը ծանր կորուստներ էին ունեցել, որովհետև պատերազմական գործողությունները դադարում են: Պատերազմի ավարտից հետո Մահդին Հարուն ալ Ռաշիդին հանձնում է Ատրպատակա-

¹ Տե՛ս Ժամանակագրութիւն տեառն Միխայելի Ասորւոց պատրիարքի, Յերուսաղեմ, 1871, էջ 339-340, **Տէր-Մինասեանց Ե.**, Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորւոց եկեղեցիների հետ, Ս. Էջմիածին, 1908, էջ 178-231, **Վարդանյան Վ.**, Հովհան Օձնեցու պայքարը հայոց դավանանքի անաղարտության պահպանման համար // «Էջմիածին», 2007, թիվ Ե, էջ 41-49:

² **Ստեփանոս Տաբալեցի Ասողիկ**, նշվ. աշխ., էջ 704:

³ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ 5, **Ղլտճեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 12:

⁴ Տե՛ս **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, նշվ. աշխ., էջ 423-424, **Ստեփանոս Տաբալեցի Ասողիկ**, նշվ. աշխ., էջ 706, **Մամուէլ Անեցի** եւ շարունակողներ, նշվ. աշխ., էջ 160, Հաւաքումն պատմութեան **Վարդանայ վարդապետի**, էջ 75:

նի և Հայաստանի կառավարումը՝ փոխարքայի լիազորություններով¹: Միաժամանակ Հայաստանում նշանակվում էին ոստիկաններ, և Եզդիին հաջորդում է Օսմանը (781-785):

Բյուզանդիայում շուտով մահանում է կայսր Լևոն Դ-ն: Նրան հաջորդում է Կոստանդին Զ Ծիրանածինը, որի մանկահասակության պատճառով երկիրը կառավարում էր մայրը՝ Իրենե կայսրուհին: Վերջինս, լինելով մեծամիտ ու փառամոլ կին, փորձում է վերականգնել կայսրության երբեմնի փառքը: Կորցնելով արևմտյան տիրույթները, որտեղ ֆրանկների արքա Կառլոս Մեծը գրավել էր Իտալիան՝ կայսրուհին ձեռնամուխ է լինում կայսրության սահմանների ընդարձակմանն Արևելքում: Բյուզանդական զորքերի գլխավոր հրամանատարը կրկին Լախանդրակոնն էր, իսկ արաբական բանակին՝ Մահդիի որդի Հարուն ալ Ռաշիդը: Արաբները սկզբում զգալի առաջխաղացում են ունենում, սակայն առանձին զորաբանակների հայ հրամանատարները՝ իրենց ճկուն մարտավարությամբ, արաբներին սովի են մատնում: Տաճատ Անձևացին, որը հայ զորահրամանատարներից առաջինն էր, գաղտնի բանակցությունների մեջ է մտնում Հարունի հետ: Տաճատ Անձևացին Արաբական Հայաստանից էր, որտեղից արաբների բռնությունների հետևանքով 760-ական թթ. փախել էր կայսրություն ու ծառայության անցել հույներին: Բանակցությունների մեջ մտնելով արաբների հետ և երաշխիքներ ապահովելով իր նախկին հեղինակավոր դիրքի համար՝ նա որոշում է վրեժ լուծել փառամոլ կայսրուհուց²: Հայկական գնդով անցնում է արաբների կողմը և նրանց ցույց տալիս Կոստանդնուպոլիս տանող դյուրին ճանապարհները: Մրա հետևանքով արաբները հասնում են Կոստանդնուպոլիս, և կայսրն ու կայսրուհին ստիպված են լինում 782 թ. ծանր պայմաններում հաշտություն կնքել՝ արաբներին վճարելով 70.000 ոսկի ռազմատուգանք³:

Ըստ օտար սկզբնաղբյուրների՝ Տաճատ Անձևացին անգամ իսլամ է ընդունել, սակայն հայկական սկզբնաղբյուրները դա չեն հաստատում, առավել

¹ Փոխարքայի և ոստիկանի պաշտոնները տարբեր են: Փոխարքաները հիմնականում ռազմական առաջնորդներ էին, իսկ վարչական, հատկապես հարկային գործերը վարում էին նահանգների ոստիկանները: Սակայն որոշ դեպքերում փոխարքաները ոստիկաններ չէին նշանակում, և իրենք անձամբ էին կառավարում երկիրը (տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Արաբական խալիֆայության հյուսիսային փոխարքայությունը // Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ, Արաբական երկրներ, Գ, Երևան, 1967, էջ 167):

² 780 թ. ամուսնու մահից հետո դառնալով պետության գլուխ՝ Իրենե կայսրուհին հակահայ շարժում սկսեց: Նա աթենացի էր և ձգտում էր ուժեղացնել հույն տարրը՝ ետ մղելով հայերին: Մոլեռանդ կայսրուհին իրենից հեռացրեց հայ նշանավոր մարտական ուժերին, շրջապատեց արքունիքը ապիկար և նենգամիտ ներքինիներով: Նրա առաջին զոհը Տաճատ Անձևացին էր, որը փախավ արաբների մոտ և մեծ ընդունելություն գտավ (տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Մամիկոնյան իշխանուհին բյուզանդական գահի վրա // **Ադոնց Ն.**, Երկեր, հ. Ա, էջ 289-290): «Տազար» անունով հայի (որը նույն Տաճատ Անձևացին է) քաջասրտության մասին վկայում են նաև արաբական սկզբնաղբյուրները (տե՛ս **Ֆասսէր Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 160):

³ Տե՛ս **Լեո**, նշվ. աշխ., էջ 405:

ևս, որ պատրիկության պաշտոնը զբաղեցնում էին միայն քրիստոնյա հայ իշխանները¹: Չնայած ոստիկան Օսմանը փորձում է դժվարություններ հարուցել՝ պատճառաբանելով, թե հայ նախարարները չեն ուզում նրա իշխանությունը ճանաչել, սակայն Հարուն ալ Ռաշիդը, որ Տաճատ Անձևացուն կատմամբ երախտագիտության զգացում ուներ և նրան անգամ «հայր իւր անուանեաց», ստիպում է Օսմանին իր կարգադրությունը կատարել: Սակայն խարդավանքները չեն դադարում, և Տաճատ Անձևացին 785 թ. սպանվում է խազարների դեմ արշավանքի ժամանակ Բագրատ Բագրատունու և Ներսեհ Կամսարականի հետ:

Եսայի կաթողիկոսի աթոռակալության ժամանակաշրջանի մեծագույն մասը համընկնում է արաբ ամիրապետ Մուհամմեդ Մահդիի գահակալությանը (775-785): Անգութ բռնակալ Ալ Մանսուրին փոխարինած նրա որդու վերաբերյալ Ղևոնդը գրում է. «Սա էր ազնուական քան զհայր իւր եւ լաւագոյն բարութ»: Նա վերանայում է Հայաստանի նկատմամբ հարկային ահաբեկման քաղաքականությունը, մեղմացնում ժողովրդին ուժասպառ անող խստությունները², որոնք կային ոստիկան Հասան իբն Քահթաբայի (771-775) օրոք³: 785 թ. մահանում է ամիրապետ Մահդին և խալիֆ է դառնում նրա ավագ որդի Մուսա ալ Հադին: Ղևոնդ պատմիչը նրան որակում է որպես «այր ժանտ եւ ապարասան եւ այսակիր», որը զվարճության համար նույնիսկ իր մարդկանց էր նետահարում⁴:

Ոստիկանի պաշտոնով Հայաստան է ուղարկվում Խուզայմա իբն Խազիմը (786-787), որը «ըստ անուանն իսկ խազմարար եւ դժոխաձէ» անձնավորություն էր: Նրա առաջին գործերից մեկը Համազասպ, Մահակ և Մեհրութան Արծրունիների ձերբակալությունն էր, որոնք ըստ գործող կարգի՝ Դվինում ներկայանում են նրան: Նոր ոստիկանը ամիրապետի առաջ ամբաստանում է նրանց մեղադրելով Արճեշի պատերազմում մասնակցություն ունենալու մեջ: Երեքամյա ձերբակալությունից հետո Մուսա խալիֆը կարգադրում է նրանց մահապատժի ենթարկել: Նրանք դրանից կարող էին խուսափել, եթե մուսուլմանություն ընդունեին: Մեհրութանը համաձայնվում է, սակայն Համազասպն ու Մահակը բացահայտ մերժում են: Խազիմը նույնիսկ ատյան է հրավիրում և փորձում խոշտանգումներով նրանց ստիպել ընդունելու իսլամը, բայց հաջողության չի հասնում: Նրանց գլխատված մարմին-

¹ Տե՛ս **Օրմանյան Մ.**, նշվ. աշխ., § 617, պունակ 1044:

² Տե՛ս Պատմաբանութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, էջ 841:

³ Տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը // «ՊԲՀ», 1977, թիվ 1, էջ 121, **Նալբանդյան Հ.**, Արաբացի ոստիկանները Հայաստանում, էջ 112-113, **Ֆաամեր Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 166: Կահթաբա ոստիկանի օրոք տեղի ունեցավ Արտավազդ, ապա Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորած համաժողովրդական ապստամբությունը 774-775 թվականներին: Այս մասին ակնարկում են նաև արաբ պատմիչները (տե՛ս Արաբական աղբյուրներ, էջ 281, տե՛ս նույն տեղում, Յակուբի, էջ 367):

⁴ Պատմաբանութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, էջ 846:

ները փայտերից կախելով՝ այրում են, իսկ մոխիրը ցրիվ տալիս որպես անպատվություն: Ըստ Մ. Օրմանյանի՝ Արծրունյաց իշխանների նահատակությունը տեղի է ունեցել 786 թ. ութօրեքին¹: Եսայի կաթողիկոսի կոնդակով Համագասպն ու Սահակը հռչակվում են Հայոց եկեղեցու տոնելի սրբեր: Մուսա ալ Հադիի գահակալությունը տևում է ընդամենը 14 ամիս:

Եղբոր մահից հետո գահ է բարձրանում Հարուն ալ Ռաշիդը (786-809): Անգամ հեքիաթների հերոս դարձած Հարուն ալ Ռաշիդը, որին արաբ հեղինակները վերագրում են մեծագործություններ և ամեն տեսակի առաքինություններ, Ղևոնդի խոսքերով, ազահ էր ու արծաթասեր²: Խալիֆները ըստ իրենց չար բարքի՝ Հայաստանում նշանակում էին «հրամանատարս ապարասան եւ ժանտաբարոյ անաստուածութեամբ, որք զերկիւիդ Աստուծոյ անգամ և ընդ միտ ոչ ածէին»³: Հարուն ալ Ռաշիդը Ատրպատականի, Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի իշխանությունը հանձնում է իր Ուբայդալլահ (788-791) անունով եղբորը: Խազիմը ետ է կանչվում և ոստիկանի պաշտոնը հանձնվում է Եզիդի որդի Եզիդ իբն Մուզեդիին, որին շատ չանցած փոխարինում է Աբդուլ Քեբիրը, նրան՝ «Սուլեյման (788-790 – Վ. Ա.) ոմն քան զամենեսին ժանտ եւ չարագործող»: Սուլեյմանի հարկային «երևակալությունը» սահմաններ չեր ճանաչում, հարկերն այն աստիճան են ավելացվում, որ մարդիկ «ոչ կարէին բառնալ. զի որ ինչ գտանէր ի ձեռին ուրուք հայթայթանք՝ ընդ անձին իւրոյ ոչ լինէր բաւական գնոց»⁴: Սուլեյմանը Հայաստանի հարկահավաքության գործը հանձնարարում է իր փեսային՝ Իբնդուկե անունով մի կրոնավորի հույնի, որի գործողությունները Դվինում ուղեկցվում էին մարդկային խռատանգումներով⁵: Եսայի կաթողիկոսի առաջնորդությամբ բազմաթիվ նախարարներ և եպիսկոպոսներ դիմում են ոստիկան Սուլեյմանին՝ խնդրելով թեթևացնել հարկերը: Նա ոչ միայն չի ընդառաջում, այլև կրկնապատկում է դրանք, իսկ գլխահարկի հավաքումը առավելագույն չափի հասցնելու համար հրամայում է «կնիք կապարեայ դնել յամենեցուն պարանոցսն»⁶:

Երբ Եսայի կաթողիկոսը «փոխեցաւ երանելի առ Քրիստոս՝ սուրբ եւ ուղիղ հաւատով», Իբնդուկե հարկահանը որոշեց օգտվել դրանից և տիրանալ Հայոց եկեղեցու ստացվածքներին և սպասքին: Նա գույքագրել տվեց եկեղեցական ամբողջ ունեցվածքը: Այս մասին Ղևոնդ պատմիչը գրում է. «Եւ

¹ Տե՛ս Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., § 618, պունակ 1047:

² Պատմաբանություն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, էջ 849:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ VIII դարի երկրորդ կեսից հայ նախարարները զրկված էին հարկերը հավաքելու իրավունքից, և հայկական գավառներում շրջում էին արաբ հարկահանները, որոնք գործում էին ամեն տեսակ կամայականություններ (տե՛ս Նալբանդյան Հ., Արաբների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում, էջ 80-81):

⁶ Պատմաբանություն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, էջ 850, Ստեփանոս Տաթևակցի Ասողիկ, նշվ. աշխ., էջ 726:

կոչէր առ ինքն զամենայն կղերոսս սպասաւորացն եւ ուժգին սպառնալեալք զարհուրեցուցանէր զնոսա. «Տեսէ՞ք, ասէ, մի ինչ ծածկիցէք յինէն այլ զամենայն յայտ բերջիք: Ապա թէ որ թաքուցէ ինչ, եւ յետոյ յայտ գայցէ՝ ինքն անձին իւրում պարտաւոր եղիցի»¹: Ահաբեկված հոգևորականները նրան են հանձնում եկեղեցական արարողությունների ժամանակ գործածվող սրբազան առարկաները, ինչպես նաև «ետուն եւ զամենայն ինչ գոր գտանէին ի գանձս ծածկութիւն ցուցին նմա, եւ ոչ ինչ մնաց ի ծածկութեան, զոր ոչ եղին առաջի նորա՝ զսպասս ցանկալիս ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ որ ի քարանց պատուականաց, եւ զհանդերձս թագաւորացն, զոր ի պատիւ սրբոյ եւ փառաւորեալ աստուածընկալ սեղանոյն եւ խորանին Տեառն նուիրեալ էին»²: Իբնդոկեն հափշտակում է ամենաարժեքավոր իրերը, իսկ մյուս մասը հանձնում եկեղեցու ավանդապահներին³: «Այդ նոր տեսակ բռնութիւնը մտածած են ոստիկանն (Մուլեյմանը (788-790) – Վ. Ա.) ու հարկահանը (Իբնդոկեն – Վ. Ա.), հարկաւ Եսայիի անժառանգ մեռած ըլլալուն հիմնուելով, եւ անժառանգին ստացութիւնը տէրութեան իրաւունք ցուցնելով, իբր այն թէ կաթողիկոսարանը եւ կաթողիկէ եկեղեցին կաթողիկոսին անձնական գույքը ըլլային, եւ իր մահէն ետքը անտէրունջ ստացութիւն նկատուէին»⁴,– եզրակացնում է Մ. Օրմանյանը: Այս ամենը վկայում է այն մասին, որ Օմայանների օրոք Հայոց եկեղեցուն շնորհված ինքնավարությունը էապես նվազել էր:

Հայտնվելով արաբների ստեղծած դժոխային իրականության մեջ՝ հայ ազնվականության մի մասը ռազմիկ դասի հետ գերադասում է հեռանալ Հայաստանից, որի մասին ուշագրավ վկայություն ունի Ղևոնդ պատմիչը: Արաբների հարկային կեղեքումներից ազատվելու համար ավելի քան 12.000 մարդ «մերկք եւ բոկք եւ սովամահք» կանանցով և երեխաներով Շապուհ Ամատունու, նրա որդի Համամի և այլ նախարարների գլխավորությամբ հեռանում են Բյուզանդիայի սահմաններ⁵: Մուլեյմանի ուղարկած զորքերը նրանց հասնում են Կող գավառում⁶ և փախստականների մի մասին ուժով

¹ Պատմաբանութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, էջ 851: Տե՛ս նաև **Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ**, նշվ. աշխ., էջ 728, **Մամուկ Անեցի** եւ շարունակողներ, նշվ. աշխ., էջ 161:

² Պատմաբանութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, էջ 851: Հայր Օրմանյանը ենթադրում է, որ այդ հարստության մեջ եղել են նաև Արշակունյաց ժամանակաշրջանից մնացած գանձեր (տե՛ս **Օրմանյան Մ.**, նշվ. աշխ., § 620, պունակ 1051):

³ Տե՛ս Պատմաբանութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, էջ 851, **Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ**, նշվ. աշխ., էջ 728, **Մամուկ Անեցի** եւ շարունակողներ, նշվ. աշխ., էջ 161:

⁴ **Օրմանյան Մ.**, նշվ. աշխ., § 620, պունակ 1051:

⁵ Պատմաբանութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, էջ 850, **Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ**, նշվ. աշխ., էջ 727:

⁶ Կողը Տայք նահանգի գավառներից է Կուր գետի ակունքների շրջանում (տե՛ս **Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ.**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. Գ, Երևան, 1991, էջ 195): Մ. Օրմանյանը կարծում է, որ արաբները փախստականներին կասեցրել են Գուգարքի Կողբափորում՝ այսօրվա Ղազախի տարածքում (տե՛ս **Օրմանյան Մ.**, նշվ. աշխ., § 619, պունակ 1049):

ետ են դարձնում, իսկ մեկ այլ մասին կոտորում: Սակայն մի նշանակալի մաս կարողանում է Եգերաց աշխարհի վրայով անցնել Պոնտոս: Իշխանները արժանանում են զանազան պատիվների¹: Հենց այս ծանր տարիներին է սկսվում արաբական ցեղերի զանգվածային վերաբնակեցման գործընթացը Հայաստանում, որում զգալի դեր են խաղում Շայբանի և Սուլամի ցեղի արաբ կառավարիչները²:

Եսայի Եղիպատրուշեցուն հաջորդած կաթողիկոսների գահակալությունը

Եսայի Եղիպատրուշեցուց հետո «զՍտեփաննոս ոմն ի Դվին քաղաքէ կացուցանէին յառաջնորդութեան»³: Ստույգ հայտնի չէ, թե ով է Ստեփանոս Դվինցին, սակայն ենթադրելի է, որ եղել է վիճակավոր եպիսկոպոսներից մեկը: Մ. Չամչյանը կարծում է, որ Ստեփանոս Ա Դվինցին Կիրակոս Գանձակեցու մոտ հիշատակված Ստեփանոս «դրան երեցն» է⁴: Ղևոնդ պատմիչը հաղորդում է, որ Ստեփանոսը կաթողիկոսական գահ է բարձրանում «բազում կաշառաւք»՝ եկեղեցական ունեցվածքից արաբ հարկահանին վճարելով բազմաթիվ մեծարժեք առարկաներ⁵: Ստեփանոսին հաջորդում է արաբների ձեռքից ազատել եկեղեցապատկան մի շարք գյուղեր իրենց հողատարածություններով և դրանց վրա աշխատող բազմաթիվ գյուղացիներով. «Վատնեաց (Ստեփանոսը – Վ. Ա.) զամենայն ինչս եւ զստացուածս, մինչեւ եղև թողութիւն գիւղից եւ ծառայից եւ պարտուց, եւ ապա կատարած»⁶: Հայրապետական աթոռին կաշառքով տիրանալու Ղևոնդի հիշատակած «փաստը» նույնությամբ կրկնում են հետագա մատենագիրներ Ասողիկը, Սամվել Անեցին, Կիրակոս Գանձակեցին: Այսօրվա հասկացությամբ կաշառքով պաշտոնի հասնելու հանգամանքը ստվերում է արաբական տիրապետության դժնդակ շրջանում Հայոց եկեղեցու իրավունքների համար մարտնչող հոգևորականի կերպարը: Սակայն քննելով Ստեփանոսի աթոռակալության պարագաները, մասնավորապես «բազում կաշառաւք» գահին տիրանալու փաստը՝ պարզում ենք, որ

¹ Պատմաբանություն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, էջ 850:

² Արաբների վերաբնակեցումը Հայաստանում ուներ ռազմավարական նշանակություն: Դրանով ոչ միայն ստեղծվում էր ամուր հենակետ և նվաճված երկրում ապահովվում «հագստություն», այլև ստեղծվում էր ամուր պատվար Բյուզանդիայի և խազարների դեմ պայքարում (տե՛ս **Тер-Гевондян А. Н.**, Армения и арабский халифат, Ереван, 1977, с. 114-115):

³ **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, նշվ. աշխ., էջ 424:

⁴ Տե՛ս **Չամչյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 419: Կիրակոս Գանձակեցին պատմում է, որ 773 թ. Դվինի կաթողիկոսարանում հռչակված էր Ստեփանոս անունով «դրաներեց», որը «բանիբուն՝ ճանաչիր, եհաս ի կատարումն ամենայն իմաստասիրական և գրամարտիկոս արուեստից՝ հանդերձ հոգևորական առաքինութեամբ» (**Կիրակոս Գանձակեցի**, նշվ. աշխ., էջ 72):

⁵ Տե՛ս Պատմաբանություն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, էջ 851, **Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ**, նշվ. աշխ., էջ 728, **Սամուել Անեցի** եւ շարունակողներ, նշվ. աշխ., էջ 161, **Կիրակոս Գանձակեցի**, նշվ. աշխ., էջ 75:

⁶ Տե՛ս Պատմաբանություն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, էջ 851:

«կաշառք» նշանակել է «որպես թե կշռեալ տուրք, որպես փրկանք»¹: Փաստորեն, հանգուցյալ Եսայի կաթողիկոսից հետո արաբ հարկահանները ոչ միայն թալանել էին Դվինի կաթողիկոսարանի թանկարժեք առարկաները, այլև հարկի դիմաց բռնագավթել եկեղեցապատկան տիրույթները՝ գյուղեր, կավածներ: Նորընտիր կաթողիկոսը հարկադրված է եղել նրանց վճարելու լրացուցիչ «ինչս եւ զստացուածս»՝ ետ բերելու որպես գրավ կաթողիկոսարանից բռնագրավված «գիւղից եւ ծառայից»-ը և փակելու այդ նպատակով արված պարտքերը: Ակներև է դառնում, որ նա Սուլեյմանին և Իբնդուլեյին մեծագումար վճարումներ է արել ոչ թե կաթողիկոս դառնալու, այլ արդեն որպես կաթողիկոս փրկագին է վճարել եկեղեցու եկամուտի հիմնական աղբյուրները վերականգնելու համար:

Ստեփանոսը աթոռակալել է երկու տարի՝ 788-790 թթ.: Ամենայն հավանականությամբ կարճատև աթոռակալությունը պայմանավորված է եղել նրա առաջացած տարիքով:

Ստեփանոսին փոխարինում է Յովաբը՝ «յՈստանէն, ի կուրապաղատին ապարանից»: Ոստանից լինելը հուշում է նրա Դվինցի լինելու մասին: Ս. Օրմանյանի կարծիքով՝ «ի կուրապաղատին ապարանից» չի նշանակում, որ նա ազնվական ծագում է ունեցել, ավելի շուտ դա կարող է վկայել իշխանական կալվածքում ծնված լինելու մասին²: 790-791 թթ. նրա վեցամսյա պաշտոնավարությունը ոչնչով չի նշանավորվել: Հայոց եկեղեցու սաստիկ կեղեքումները և թալանը արաբները շարունակել են նաև Ստեփանոսի և Յովաբի կարճատև պաշտոնավարության ժամանակաշրջանում:

Եկեղեցիների և վանքերի զանգվածային կողոպուտը շարունակվում է՝ ընդունելով ավելի մեծ չափեր: «791 թ. Սպքի ամիրայ,– գրում է Մխիթար Այրիվանեցին,– զվանորայսն հայոց և զամենայն եկեղեցիս կողոպտեաց և ի Բաղտատ յղարկեաց զոսկին և զարծաթն»³: Եկեղեցական հարստություններին աչք դրած արաբ պաշտոնյաների ագահության և խարդախության մասին Հովհաննես Դրասխանակերտցին հետևյալ միջադեպն է հիշում. ժամանելով Նախիջևան՝ Եզիտ անունով ոստիկանը իր զորահրամանատարներին ուղարկում է Հայաստանի տարբեր գավառներ «առնուլ հարկս և տուրս»: Այլի անունով իշխանը ուղարկվում է Բագրևանդ: Սա հասնում է Բագավան գյուղ և գիշերելու նպատակով մտնում Սուրբ Գրիգորի վանք: Տեսնելով վանքի «զգեղեցիկ եւ գյաւետ չքնադատեսս սպասս աստուածակերտ խորանին՝ զոսկեղէնս եւ զարծաթեղէնս եւ զգունակ գունակ երանգս առագաստին սրբութեան եւ զհանդերձանս եւ զարկանելիս»՝ հարկահանը գայթակղվում է

¹ Նոր Բաղդիք Հայկազեան լեզուի, հ. Ա, Վենետիկ, 1836, էջ 1052:

² Տե՛ս **Օրմանյան Մ.**, նշվ. աշխ., § 625, սյունակ 1059: Վարդան Արևելցու երկում նա հիշատակվում է Յոբ անունով: Տե՛ս Հաւաքումն պատմութեան **Վարդանայ վարդապետի**, էջ 76:

³ Տե՛ս **Մխիթարայ Այրիվանեցույ** Պատմութիւն հայոց, Մ. Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 53:

և փորձում խորամանկությամբ հափշտակել սրբությունները: Խարդախամիտ արաբը իր մտահոգումն իրականացնելու համար մշակում է հայ եկեղեցականներին ծուղակը գցելու սցենար: Նա սպանում է իր անարգ ծառաներից մեկին և մեղքը բարդում վանականների վրա: Շինծու դեպքի մասին Ալին զեկուցում է ոստիկանին և նրանից ստանում հրաման «առանց հարց եւ փորձ յատենի կոտորել զսուրբ արսն»: Անօրեն պաշտոնյան սրի է քաշում քառասունից ավելի վանականի և հափշտակում եկեղեցու սուրբ մասունքները: Որոշ ժամանակ անց վերադառնում են այն վանականները, որոնց հաջողվել էր փախուստով խուսափել խոշտանգումից և տեսնում են «ի բազմախողխող երկաթոյն տապաստ անկեալ գդիակունս սրբոցն եւ զեկեղեցին Քրիստոսի խրթնացեալ ի բարեգարդութենէ բեմին»¹: Այս փաստը արաբների հարստահարությունների և հայ հոգևորականների կրած անլուր տառապանքների ցայտուն վկայություններից մեկն է:

791 թ. «ծերացեալ յոյժ» տարիքում կաթողիկոս է ընտրվում Սողոմոնը, որը Մազազ գավառի Գառնի գյուղաքաղաքից էր: Նա մանկությունից ապրել էր կրոնական կյանքով, ուսանել Մաքենյաց մեծահոշակ վանքի դպրոցում: Այստեղ նա աշակերտում է «Հարանց հայր» հորջորջված Սողոմոնին², որի ձեռքի տակ «վարժեալ եւս էր ի փիլիսոփայական արուեստս եւ առաւել եւս հմուտ լեալ փաղատութեան կրթանաց»³: Հասնելով վարդապետական աստիճանի՝ ապագա կաթողիկոսը դասավանդում է նույն դպրոցում: «Հարանց հայր» Սողոմոնի մահից հետո (VIII դարի երկրորդ կես) Սողոմոն Գառնեցին ստանձնում է Մաքենյաց ուխտի և վարդապետարանի առաջնորդությունը: Որոշ ժամանակ անց վանականները ստիպված են լինում հեռանալ իրենց մենաստանից: Երբեմնի համախմբված միաբանությունը երկփեղկվում է⁴: Սողոմոն Գառնեցին «հասարակ բաժնիւ կրանաւորական դասին երթեալ բնակէր ի Զրեսկի⁵, որ ի Շիրակ գաւառի»¹: Զրեսկի սրբավայրում խցաբնակ

¹ **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, նշվ. աշխ., էջ 425, Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, էջ 76:

² «Հարանց հայր» Սողոմոնի մասին տե՛ս **Ալեքսանյան Վ.**, Սողոմոն Մաքենացու գործունեության շուրջ (VIII դար) // Հայոց պատմության հարցեր, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 16, Երևան, 2015, էջ 98-117, **Ղազարոսյան Ա.**, Մաքենացաց ուխտը և Սողոմոն Մաքենացին // «Էջմիածին», 2002, թիվ 7, էջ 37:

³ **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, նշվ. աշխ., էջ 425: «Փաղատությունը» սաղմոսերգությունն է:

⁴ Միաբանության երկփեղկման պատճառը ստույգ հայտնի չէ: Հայր Օրմանյանը ենթադրում է, որ պառակտումը եղել է կրոնական կենսակերպի խստությունների շուրջ ծագած տարակարծությունների հետևանքով: Տե՛ս **Օրմանյան Մ.**, նշվ. աշխ., § 626, պլոնակ 1060:

⁵ Զրեսկի վանքը գտնվում է Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Զավախք գավառում, Ախալքալաք քաղաքի մոտ, VII-VIII դարերում եղել է հոգևոր կենտրոն (տե՛ս **Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բաբսեղյան Հ. Խ.**, նշվ. աշխ., հ. Բ, Երևան, 1988, էջ 322): Հովհաննէս Դրասխանակերտցին շփոթմամբ Զրեսկը տեղագրում է Շիրակում: Նույնը կրկնում է նաև Ստ. Օրբելյանը: Ըստ ակադեմիկոս Աշ. Մելքոնյանի՝ առնվազն IX դարից առաջ Զրեսկը եղել է Հայ

«ոմն միանձնեայ» Սողոմոնը ապրում է խստակրոն կյանքով՝ իրեն նվիրելով «բազում ճգանց եւ աշխատութեանց»։ Նա շուտով իր ձեռքն է վերցում Ջրեսկի առաջնորդությունը։ Իսկ Յովաբ հայրապետի մահից հետո նրան այդտեղից «չուեալ ածէին յաթոռ հայրապետութեանն»։ Սողոմոն Գառնեցու՝ կաթողիկոսության գնալու պատրաստակամությունը զարմանք է առաջացնում հոգևորականների մոտ։ Ջրեսկի ճգնախցից կաթողիկոսանիստ Դվին ուղեկցող ազնվականներից մեկի հարցին, թե ինչու է համաձայնել խոր ծերության հասակում և վատառողջ վիճակում դառնալ կաթողիկոս, Սողոմոն Գառնեցին պատասխանում է. «Երթամ, զի գեղապաճոյճ նկարողաց սեւել զիս ընդ այլ հայրապետսն տամ յորմ եկեղեցոյն»²։ Սրբակրոն հոգևորականի վարքագիծը կարելի է մեկնաբանել որպես արաբական տիրապետության ամենաձանր ժամանակաշրջանում ժողովրդին և եկեղեցուն ծառայելու վճռականության նշան։ Ծերունագարդ կաթողիկոսը պաշտոնավարում է «ոչ աւելի քան զմի ամ» և 792 թ. կնքում մահկանացուն։ Թողնելով իր «կենդանագրի ի քաւարանի սրբում»՝ թաղվում է Դվինի կաթողիկոսարանին կից գերեզմանոցում, որտեղ ամփոփված էին իր նախորդները³։

792-795 թթ. աթոռակալում է կաթողիկոս Գևորգ Ա Բյուրականցին։ Նրա մասին Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությունները սահմանափակվում են նրա՝ Արագածոտն գավառից լինելու հիշատակությամբ։ Նրա ծննդավայրի մասին ավելի մանրամասն առաջինը հայտնում է Ասողիկը.

Առաքելական եկեղեցու հոգևոր կենտրոն (տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 45-46)։

¹ **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, նշվ. աշխ., էջ 425-426։ Այս կապակցությամբ Ստ. Օրբելյանը գրում է, որ վանականներին Ջրեսկ է առաջնորդել ոչ թե «Հարանց հայրը», այլ նրա նույնանուն աշակերտ Սողոմոն Գառնեցին. նրանց մի մասը «գնացին ընդ իօրն Սաղոմոնի, ոչ առաջնոյն որ հարանց հայր կոչեցաւ, այլ ընդ նորին աշակերտին»։ Սյունյաց պատմիչը հայտնում է, որ այդ տեղափոխությունը պայմանավորված է եղել Գեղարքունիքում Բաբանի պատճառած ավերածություններով (տե՛ս **Ստեփաննոսի Միւնեաց** եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, Մոսկվա, 1861, գլ. ԼԲ, էջ 116)։ Հ. Աճառյանը նկատում է, որ այդ տեղափոխությունը չի կարելի կապել Բաբանի արշավանքի հետ, քանի որ այն տեղի է ունեցել ավելի ուշ՝ 839 թ. (տե՛ս **Աճառյան Հ.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ, Երևան, 1948, էջ 568-569)։ Միաբանների երկրորդ խումբը հոգևոր հայրերից մեկի առաջնորդությամբ, որի անունը հայտնի չէ, տեղափոխվում է Արցախ և հաստատվում Ջրաբերդ գավառի Ջրվշտիկ կամ Եղիշե առաքյալի վանքում (տե՛ս **Ստեփաննոսի Միւնեաց** եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, գլ. ԼԲ, էջ 116)։

² **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, նշվ. աշխ., էջ 426, Հաւաքումն պատմութեան **Վարդանայ վարդապետի**, էջ 76։ Նա ուզում էր ասել, թե միայն իր նկարը պետք է պատկերվի Մայր եկեղեցու պատին։ Դա նաև մեզ տեղեկացնում է, որ այն ժամանակ սովորություն է եղել կաթողիկոսների նկարը սև գույնով նկարել կաթողիկոսարանի եկեղեցու պատի վրա (տե՛ս **Աճառյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 568)։

³ Դրասխանակերտցու վկայությամբ նրա պատկերը նկարվել է եկեղեցու պատին (տե՛ս **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, նշվ. աշխ., էջ 426)։

«Տէր Գեորգ, յԱրագածոտն է, ի գեղջէ Աշտարակաց»¹: Նրա մականունը՝ «հոյլ որբուկն», առաջին անգամ նշում է Սամվել Անեցին, որը վաղարշապատյան հրատարակության մեջ ձեռագրերից միայն մեկի հիման վրա տպվել է «խուլ որբուկ» ձևով²: Նշանավոր բնագրագետ Նորայր Բյուզանդացին «հոյլ որբուկն» սրբագրել է «խոյլսրբուկ» և հետևյալ բացատրությունն առաջարկել՝ «որ սրբէ կամ բժշկէ զխոյլս»³: Ս. Բաբայանը մականունը կաթողիկոսի երբեմնի «կոչման» աղավաղված ձև է համարել⁴: Պատմաբան Կ. Մաթևոսյանի կարծիքով՝ Գեորգ կաթողիկոսի վերաբերյալ «հոյլ որբուկ» արտահայտությունն արվել է «ամբողջովին որբ» իմաստով, քանի որ նրանից քիչ առաջ աթոռակալած Եսայի հայրապետի համար Սամվել Անեցին հայտնում է, թե նա միակողմանի որբ էր⁵: Ենթադրելի է, որ Գեորգ Բյուրականցին հովվապետել է խոր ծերության հասակում:

Յոթ տարվա ընթացքում (788-795) միմյանց հաջորդած չորս ծեր հոգևորականների կաթողիկոսության փաստը պատահականություն չէ: Մանավանդ եթե ընդունում ենք, որ Արմինիայում Հայոց կաթողիկոսը փաստացի քաղաքական դեմք էր և ոչ թե փոքրամասնություն կազմող կրոնական համայնքի ղեկավար: Այստեղ հայ նախարարները (Հայոց իշխան, սպարապետ) կարող էին բարձր դիրքերի հասնել առանց կրոնափոխ լինելու⁶: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ արաբները հետևողականորեն հեղինակագրկում էին Հայոց հայրապետի ինստիտուտը: Խալիֆայության ստեղծած ծանր պայմանները ստիպում էին երիտասարդ և գործունյա հոգևորականներին հեռու մնալ կաթողիկոս ընտրվելու գայթակղությունից: Իսկ ծեր և տարիքավոր հոգևորականների կաթողիկոսացմամբ արաբները բռնի վճարումներ ունենալու առիթ և պատեհություն էին ստեղծում:

Հովսեփ Բ Փարպեցու աթոռակալությունը

795 թ. Գեորգ Ա Բյուրականցուց հետո կաթողիկոս է ընտրվում Յովսեփ Բ-ն, որը, ի տարբերություն իր սակավակյաց նախորդների, աթոռակալում է համեմատաբար երկար՝ տասնմեկ տարի: Նա նույնպես Արագածոտն գավառից էր: Հովհաննես Դրասխանակերտցին նրա բուն ծննդավայր է նշում «ի բնակչաց Սրբոյն Գրիգորի»⁷: Աստղիկը փոքր-ինչ հստակեցնում է՝ նշելով, որ

¹ Ստեփանոս Տարանեցի Աստղիկ, նշվ. աշխ., էջ 706:

² Տե՛ս Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, նշվ. աշխ., էջ 161, Սամվել Անեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1893, էջ 90, Կիրակոս Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 75:

³ Բյուզանդացի Ն., Նախնիք, Ժնև, 1996, էջ 127:

⁴ Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ, հանրագիտարան, էջ 36:

⁵ Տե՛ս Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, նշվ. աշխ., էջ 376, ծանոթ. 154:

⁶ Այլ ուստիկանություններում քրիստոնյա իշխանը կարող էր բարձր դիրքի հասնել կրոնափոխ լինելու ճանապարհով (տե՛ս Տէր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 41-42):

⁷ Յովհաննես Դրասխանակերտցի, նշվ. աշխ., էջ 426:

նա ծագում էր «ի գեղջէ սուրբ Գրիգորի»։ Այս տեղեկությունները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ նոր հայրապետի ծննդավայրը Արագածոտն գավառի Փարպի գյուղն է, որտեղ կառուցված եկեղեցին կրում է սուրբ Գրիգորի անունը։ Ասողիկը նշում է նաև նրա մականունը՝ «Կարիճ»¹։ Հովսեփի կաթողիկոսության օրոք Արմինիայի ոստիկան է նշանակվում տխրահռչակ Խուզիյամա իբն Խազիման (803-806), որի հարաբերությունները կառավարման սկզբում հայ նախարարների հետ հաշտ էին։ Սակայն շուտով նա ձեռնամուխ է լինում անօրեն կեղեքումների և «զընդ իւրեւ կացեալսն նուաճէր»։ Խուզիյամա իբն Խազիման շարունակում է հայկական կալվածները յուրացնելու և այդ տարածքների վրա արաբ վերաբնակիչների համայնքներ հիմնադրելու խալիֆայության ծրագիրը։ Նա փորձում է հայրապետական տիրույթներից յուրացնել մի շարք դաստակերտներ և ագարակներ։ Տեսնելով «զգեղեցկութիւն մեծամեծ դաստակերտիցն տան կաթողիկոսարանին»՝ նա պահանջում է իրեն վաճառել Արարատյան դաշտում գտնվող երեք նշանավոր կալվածքները՝ Արտաշատը, Կավակերտը և Հոռոմոց մարզը. «դաւաճանեալ ի չար ցանկութենէն եւ ի դիւամոլ ագահութենէն ուժգին իմն դժրութեամբ յինքն (Խուզիյամա իբն Խազիման – Վ. Ա.) ի հայրապետէն Յովսէփայ խնդրէր տալ նմա զմեծ դաստակերտս իբր ի պատճառս գնոց արծաթոյ»²։ Խուզիյամա իբն Խազիման իրականում ոչ թե ցանկանում էր գնել նշվածները, այլ վաճառքի անվան տակ օրինական տեսք տալ եկեղեցու կալվածքների հափշտակությանը։ Կաթողիկոսը մերժում է նրան պատասխանելով, որ ինքն իրավասու չէ եկեղեցու գույքը և ունեցվածքը վաճառելու, քանզի դրանք նվիրատվություններ են։ Կաթողիկոսին համոզելու զանազան հնարքների ապարդյուն գործադրումից հետո ոստիկանն անցնում է ճնշումների և բռնադատությունների։ Իր նպատակին հասնելու համար ագահ ոստիկանը բանտարկում է կաթողիկոսին և «կապէր զնա ի շղթայս եւ գանիւ հարկանէր»։ Խիզախ հայրապետը, «զմահ ընդ կեանս խառնեալ», տոկունությամբ կրում է իրեն հասած անմարդկային տանջանքները։ Ցանկացածը ամեն գնով ձեռք բերելու մոլուցքով տարված խորամանկ ոստիկանը բեմադրում է Հայոց հայրապետին կաշառելու շինծու մի ներկայացում. նա հրամայում է ծառաներին հրապարակավ, ի տես բոլորի, գանձերով լցված երեք պարկ, որոնցից յուրաքանչյուրում իբրև մեկ դաստակերտի գինն էր, տանել կաթողիկոսի բանտախուց։ Սակայն ներսում դրանք պետք է գաղտնաբար տեղափոխվեին այլ վայր։ Այս ամենը պետք է այնպես արվեր, որ հայրապետը չկռահեր նրանց մտադրությունը։ Դուրս գալով այդտեղից՝ ոստիկանի գործակալները պետք է լուրեր տարածեին, որ հայրապետը վերցրել է գանձերը և դաստակերտները վաճառել ոստիկանին։ Այդքանից հետո ոստիկանը զավթում է դաստակերտները։ Այս բեմադրության նպատակը իր

¹ Տե՛ս **Ստեփանոս Տաթաւնեցի Ասողիկ**, նշվ. աշխ., էջ 706։ Հայր Օրմանյանը կասկածում է «կարիճ» մականվան հավաստիությանը և կարծում, որ այն գրչագրական սխալ է և ավելի հավանական է, որ լինի «կտրիճ» (տե՛ս **Օրմանյան Մ.**, նշվ. աշխ., § 629, սյունակ 1065)։

² **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, նշվ. աշխ., էջ 426։

զավթումների «օրինականությունը» ապահովելն էր, քանզի չէր կարող այդ ամենն անել բացահայտ, որովհետև «ոչ ունէր զայն իշխանութիւն յամիրապետէն»¹: Այնուհետև կաթողիկոսին ազատում են բանտից, և նա վերադառնում է իր պաշտոնին: Լսելով կեղծ գործարքի մասին՝ աներկյուղ կաթողիկոսը վճռականորեն «յատենի ուղղոց»-ում² պաշտպանում է Հայոց եկեղեցու իրավունքները: Իսլամական դատարանում նա ապացուցում է վաճառքի ապօրինությունը, ազահ ոստիկանի ձեռքից ետ է վերցնում Կավակերտն ու Հոռոմոց մարզը, իսկ Արտաշատը դուրս է գալիս կաթողիկոսարանի տիրույթների ցանկից և անցնում արաբներին: Ընչաքաղց արաբ պաշտոնյան չի դադարեցնում բռնությունները եկեղեցու նկատմամբ, չարչարանքների են ենթարկվում նաև քահանաները: Հայոց հայրապետի համառությունը կոտրելու համար դիմում է նրա հարազատներին ահաբեկչելու միջոցին. նրա ուղարկած մարդիկ Մեծամոր գետի ակունքում խեղդամահ են անում կաթողիկոսի եղբորը, որը փորձել էր ամբաստանագրով խալիֆին տեղեկացնել ոստիկանի գործած ապօրինությունների մասին: Եղբոր մահը ծանր վիշտ է պատճառում Հովսեփ կաթողիկոսին: Պաշտոնավարելով տասնմեկ տարի՝ 806 թ. նա հիվանդանում է և մահանում: Հիրավի, Հովսեփ հայրապետի գործելակերպը եկեղեցու իրավունքներն ու ունեցվածքը անձնվիրաբար պաշտպանելու հարցում, դրա համար խոստովանողական տանջանքներ կրելը, դատարանում իր իրավացիությունն ապացուցելը և կալվածքները ետ բերելը արժանի են բարձր գնահատականի: Հովսեփ կաթողիկոսի օրոք տեղի է ունենում ոստիկանի փոփոխություն, Խուզիյամա իբն Խազիմանին փոխարինում է Հուր: Չի բացառվում, որ արաբ պաշտոնյայի այս փոփոխությունը թելադրված էր հենց Հայոց եկեղեցու նկատմամբ նրա հրահրած սադրանքներով և հակամարտությամբ: Արաբների համար այս շրջանում կրոնական հալածանքները միջոց էին իրենց հիմնական նպատակի իրագործման համար³: Հայոց եկեղեցու և հոգևորականության դեմ գործադրված բռնությունների և հալածանքների հիմնական նպատակը ոչ թե հրով ու սրով հայերի մեջ անպայման իսլամի տարածումն էր, այլ երկրի կողոպուտը:

Վարդան Ալեքսանյան – *Հայոց եկեղեցին Աբբասյան հարստության օրոք (VIII դարի երկրորդ կես)*

Հայոց եկեղեցին Աբբասյանների տիրապետության առաջին ժամանակաշրջանում՝ 750-800-ական թթ., ապրում էր իր բազմադարյան պատմության դժվարին ժամանակաշրջաններից մեկը: Եկեղեցին դիմագրավում էր միաժամանակ երեք ուղղություններով նետված մարտահրավերների, որոնք գալիս էին մուսուլման արաբներից, քաղ-

¹ **Չամչյան Մ.**, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 427:

² Մ. Օրմանյանի կարծիքով, «յատենի ուղղոց»-ը խալիֆի դատարանն է, «ինչը որ կատարելապես կը յարմարի Հարուն-էլ-Ռաշիդի, օրենսգիտութեամբ եւ մեծանձնութեամբ հռչակուած ամիրապետին» (**Օրմանյան Մ.**, նշվ. աշխ., § 630, սյունակ 1067):

³ Տե՛ս **Մելիք-Բախշյան Ստ.**, նշվ. աշխ., էջ 137-138:

կեդոնական Բյուզանդիայից և պալիկյաններից: Եռակի գրոհի պայմաններում Հայոց եկեղեցին ամրապնդում էր իր ինքնուրույնությունը, կերտում ազգային օրենսդրություն և գաղափարախոսություն: Կամայականություններով և կողոպուտով ուղեկցվող եկեղեցական ունեցվածքի և հողերի բռնագրավումը, արաբական ցեղերի վերաբնակեցումը և Հայաստանի ժողովրդագրական քարտեզի փոփոխումը լուրջ հարվածներ էին Հայաստանի ինքնավարությունը մարմնավորող Հայոց եկեղեցուն: Այդ ամենի հետևանքով խարխլվում և թուլանում էր հոգևոր-ավատական կառույցի տնտեսական հիմքը՝ եկեղեցական հողատիրությունը, կրճատվում էին նրանից եկող հասույթները: Հայոց եկեղեցին դիտելով որպես կողոպուտի և հարստացման առարկա՝ արաբները չէին անտեսում նաև այն հանգամանքը, որ դրանով թուլացնում էին իրենց գլխավոր ախոյանի՝ Բյուզանդիայի ազդեցության տարածման կարևոր լծակներից մեկը՝ Հայաստանում: Եկեղեցական հալածանքներն ավելի սանձարձակ դարձան հատկապես 774-775 թթ. ապստամբության պարտությունից հետո, երբ Հայաստանի քաղաքական թատերաբեմից հեռացան Մամիկոնյան և Կամսարական նախարարական տները, որոնք եկեղեցու ջերմ աջակիցն էին և պետականության ջատագովը: Հոգևորական դասը դարձավ ավելի անպաշտպան և խոցելի, քանզի արաբները չէին խորշում անգամ հոգևորականների խոշտանգումներից և սպանություններից: Արաբները հեղինակագրկում էին Հայոց հայրապետի ինստիտուտը, որը հայության համար միասնության խորհրդանիշն էր: Արաբ պաշտոնյաների նկատմամբ ունեցած ընդգծված զգուշավոր վերաբերմունքը չէր խանգարում հայոց կաթողիկոսներին անձնվիրաբար պայքարելու եկեղեցու իրավունքների և ունեցվածքի պաշտպանության համար:

Вардан Алексанян – Армянская церковь в период Аббасидской династии (вторая половина VIII века)

Ключевые слова – *Арабский халифат, армянский патриархат, Сион I Бавонеци, Есаи I Египатрушеци, Согомон I Гарнеци, Овсеп II Парпеци, историк Левонд, церковное поместье, угнетение, налоговая политика, Партавский церковный собор, грабеж церковного имущества*

С приходом к власти Аббасидов серьезным образом ухудшилось состояние Армянской церкви. Во второй половине VIII века Армянская церковь пережила один из самых сложных периодов своей многовековой истории. Церковь одновременно столкнулась с тремя вызовами, исходящими от арабов-мусульман, халкидонских византийцев и павликианцев. В условиях тройственного нападения Армянская церковь укрепила свою независимость, сформировала национальное законодательство и идеологию. Сопровождающийся произволом грабеж церковного имущества, конфискация земель, переселение арабских племен, изменение демографической карты Армении стали серьезными ударами по церкви, олицетворяющей автономию Армении. В результате была ослаблена экономическая база духовно-феодальной структуры – церковное землевладение, и сокращены доходы от нее. Воспринимая Армянскую церковь как объект грабежа и обогащения, арабы в то же время не могли игнорировать тот факт, что тем самым они ослабляют один из важных рычагов распространения влияния в Армении их главного врага – Византии. Гонения на Армянскую церковь особенно усилились после поражения восстания в 774-775 гг., когда с политической арены Армении ушли феодальные дома Мамиконян и Камсаракан, которые были ярыми сторонниками церкви и государства. Духовенство стало более уязвимым, потому что арабы не гнушались пытать или убивать его представителей. Арабы дискредитировали институт армянского патриарха, который был для армян символом единства. Выраженное настороженное отношение к арабским чиновникам не помешало армянским католикосам самоотверженно бороться за защиту прав и имущества церкви.

Vardan Aleksanyan – Armenian Church in the Period of the Abbasid Dynasty (Second Half of the VIII Century)

Key words – Arab Caliphate, Armenian Patriarch, Sion I Bavonetsi, Esai I Ehyapatrushetsi, Soghomon I Garnetsi, Hovsep II Parpetsi, Historian Levond, Church Estate, Oppression, tax policy, Partava Church Cathedral, robbery of church property

With the coming to power of the Abbasids, the condition of the Armenian Church seriously deteriorated. In the second half of the VIII century, the Armenian Church experienced one of the most difficult periods in its centuries-old history. The church simultaneously faced three challenges coming from the Muslim Arabs, the Chalcedonian Byzantines and the Paulicians. In conditions of the triple attack, the Armenian Church strengthened its independence, formed national legislation and ideology. The robbery of church property, the confiscation of lands, the resettlement of Arab tribes, the change in the demographic map of Armenia, accompanied by arbitrariness, became serious blows to the church, which personified the autonomy of Armenia. As a result, the economic base of the spiritual-feudal structure - church land ownership - was weakened, and the income from it was reduced. Accepting the Armenian Church as an object of robbery and enrichment, at the same time, the Arabs could not ignore the fact that by doing so they weakened one of the important levers for spreading the influence of the main enemy of Byzantium in Armenia. The persecution of the Armenian Church especially intensified after the defeat of the uprising in 774-775, when the feudal houses of Mamikonyan and Kamsarakan, who were ardent supporters of church and state, left the political arena of Armenia. The clergy became more vulnerable because the Arabs did not disdain to torture or kill them. The Arabs discredited the institution of the Armenian Patriarch, which was a symbol of unity for the Armenians. The expressed wary attitude towards the Arab officials did not prevent the Armenian Catholicos from selfless struggle for the protection of the rights and property of the church.

Ներկայացվել է 13.04.2022

Գրախոսվել է 10.05.2022

Ընդունվել է տպագրության 24.06.2022

Ալեքսանյան Վարդան – ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղի հայոց պատմության և հասարակագիտության ամբիոնի դոցենտ, պատմական գիտությունների թեկնածու (vardanalexanyan406@gmail.com)